

К.П. Бунятян

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ¹

Стаття є другою частиною розробки з хронології та періодизації середньодніпровської культури (див.: Археологія. — 2004. — № 1), присвяченої характеристиці скорчених поховань і поодиноких спалень.

Розгляд проблеми хронології та періодизації середньодніпровської культури (СДК) було розпочато з випростаних поховань. У цій статті зосередимося на скорчених похованнях і поодиноких спаленнях. Найповніше їх зведення подано І.І. Артеменком (Артеменко 1967), але ця вибірка потребує уточнення.

Скорчені поховання. Найбільшу концентрацію скорчених поховань спостережено в Яцьковицях (тепер с. Долинка) — єдиному в Україні великому могильнику СДК. Т.С. Пассек (Пассек 1947, с. 38—41) і Т.Б. Попова (Попова 1955, с. 76—77) відносили його до пізнього (гатинського) етапу, І.І. Артеменко справедливо виділяв тут поховання різних етапів (Артеменко 1987, с. 38—41, рис. 12, б, 8; 13, 28), хоча це положення й вимагає корекції з огляду на своєрідне бачення дослідником процесу формування й розвитку СДК.

Яцьковицький могильник розташовано над р. Гірський Тікич. На початку ХХ ст. А. Бидловський виявив там близько 200 щільно розміщених насипів, із яких розкопав 44 (Bydłowski 1905). Могильник, закладений населенням явної культури, функціонував тут до середньовіччя. 3-поміж поховань доби бронзи переважають СДК — усього 13 (к. 29, 30, 37, 39, 44, 48, 49, 51, 54, 56, 63, 64, 66). У насипах ще двох курганів виявлено цілі посудини без слідів скелета (к. 41, 55). Поза увагою як малоінформативні залишаємо к. 32—34, розкопані, мабуть, до А. Бидловського, який зафіксував лише потрошені кістки й уламки посуду СДК. З числа віднесених І.І. Артеменком до СДК виключено поховання в к. 38 і 43 з горщиками культури багатоваликової кертми (КБК), а також к. 50 і 65 з не типовим для СДК посудом. Кубок, віднесений

Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 12, 5) та І.І. Артеменком (Артеменко 1967, рис. 44, 5) до к. 44 Яцьковиці (насправді там був горщик), імовірно, походить із с. Рогова — із розкопок В. Камінського (Стефанович, Диденко 1968, с. 191).

Із розкопок А. Бидловського до СДК упевнено можна віднести к. 10 біля с. Новосілки поблизу Яцьковиць (Bydłowski 1904, s. 74—75, rys. 104), а також к. 75 і 76 біля с. Підвисоке — приблизно за 20 км на південний захід від попередніх пунктів (Bydłowski 1905, s. 28—29, rys. 40). Сумнівними з погляду належності до СДК є поховання в к. 22 і 24 Новосілки, к. 72 Івахни і к. 74 Підвисоке. В Уманському музеї зберігаються й інші речі, що, ймовірно, походять із розкопок А. Бидловського: кам'яна підромбічна сокира (с. Княжа Криниця) й три кубки (с. Шуляки), два з яких опубліковано Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 12, 1, 2).

Попри масштабні розкопки в Середній Наддніпрянщині на рубежі ХІХ—ХХ ст. поховань СДК ідентифіковано небагато. З розкопок М.Ю. Бранденбурга це к. 279 між Буртами й Зеленьками з двома похованнями (ЖРБ, с. 74 і рис.; Качалова 1974, с. 16, табл. 3, 8), які С.С. Березанська віднесла до КБК (Березанская и др. 1986, с. 17); пох. 296/4 Зеленьки (ЖРБ, с. 21; Качалова 1974, с. 15, табл. 2, б); пох. 275/3 в кургані між Кагарликом і Краснополкою (Качалова 1974, табл. 1, 5). З розкопок М.Ю. Бранденбурга наведено кубок без вказівки адреси серед матеріалів ХІ Археологічного з'їзду (Труды ..., табл. 1). У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігається чаша з с. Ємчиха, що супроводжувала скорчене поховання, але в звіті М.Ю. Бранденбурга її не розпізнано (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 4, 3).

Ці приклади вказують на значну втрату інформації, спричинену відсутністю в той час інтересу до скромних поховань доби бронзи. Так, подібні до знайденого в пох. 296/4 Зеленьки кубки походять із розкопаного В.В. Хвойкою

¹ Роботу виконано в межах спільного проекту НАН України — РГНФ № 3-07.

кургану біля с. Черняхів (Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, рис. 5, 1), а також з розкопок чи випадкових знахідок біля селищ Дібрівка (тепер Діброва), Медвин і Нетеребки (Пассек 1947, рис. 11, 2, 4; 13, 2). Подібними до знайдених знахідок є кубки, що зберігаються в НМІУ (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 3) та Археологічному музеї у Кракові (Sulimirski 1968, fig. 3). Слід нагадати про с. Гришенці, відоме за єдиною в Україні знахідкою «тюрінзької» амфори. За даними А. Европеуса (Åugärää 1933, s. 124, Abb. 125), там було три поховання: одне супроводжувалося сокирою фат'янівського типу, друге — зазначеною амforoю й кременевою сокирою-теслом, третє — кременевою сокирою-теслом. Досі не поміченим залишалося поховання біля с. Бучак, де виявлено серпентинову напівовальну сокиру, кременеву сокиру-тесло й намисто із бронзових спіральок (Уваров 1881, с. 89). Що ж до розкопок Д.Я. Самоквасова, то дискусійним є віднесення І.І. Артеменком (Артеменко 1967, с. 5) до СДК двох поховань у к. 2 й особливо к. 1 біля с. Гамарня, оскільки він датований скіфським часом (Ковпаненко 1981, с. 21, рис. 16, 1).

Погано документовані й уперше досліджені в середині XIX ст. — хранителем Мінцкабінету університету Св. Володимира Я.Я. Волошинським кургани з похованнями СДК біля сіл Янковичі (нині Іванковичі) й Мархалівка неподалік Кисва. Узагальнювальна неповна (без вказівки кургану) публікація знахідок Т.С. Пассек, продубльована І.І. Артеменком (Артеменко 1967, рис. 39), склала враження монолітності комплексу й пізнього його характеру. За різними джерелами (Волошинський 1878; Уваров 1881; Императорский ... 1893; Антонович 1895; Обозрение ... 1899) встановлено, що з 13 курганів поховання СДК були в трьох — к. 3, 5, 6.

У к. 3 виявлено кілька скелетів, біля яких знайдено уламки посуду, мушлю, кременеві й кам'яні знаряддя, які описав і частково проілюстрував О.С. Уваров (Уваров 1881, с. 87—88, табл. 48, 2616, 2618): кременеві сокира-тесло (довжина 7,5, ширина леза — 4,3, обушка — 2,5 см), ніжик (завдовжки 11,3, завширшки — 1,7 см), трикутне вістря «списа», а також тесло (завдовжки 10,0, завтовшки біля розширеного кінця — 2,0 см) і два випрямлювачі древків із пісковика, що фігурують у Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 7, 8).

У к. 5 буцімто виявлено три орієнтовані на захід і схід скелети, що супроводжувалися трьома кубками, амforoю і кременевою сокирою-теслом. Посуд опубліковано Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 1, 3—5). Кременева сокира за описом О.С. Уварова (Уваров 1881, с. 88) — довжина 10,7, ширина леза 4,5 см, приблизно збі-

гається із зображеною у фотоальбомі Музею старожитностей університету Св. Володимира. Цікаво, що в цьому альбомі з Янковичів подано лише зазначену сокиру-тесло, високий кубок і амфору, що опосередковано може вказувати на їх походження з одного поховання (Музей, № 102, 5, 331, 333), що узгоджується з типологічними особливостями цих речей. Проте залишається незрозумілим, з якого кургану походить кременева сокира-тесло, наведена Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 9).

У к. 6 виявлено нібито шість так само орієнтованих скелетів, шліфовану сокиру з діориту завдовжки 10,3 см і маленьку кременеву сокиру-тесло (Уваров 1881, с. 88, табл. 48, 2623). Рисунок діоритової сокири навела Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 15).

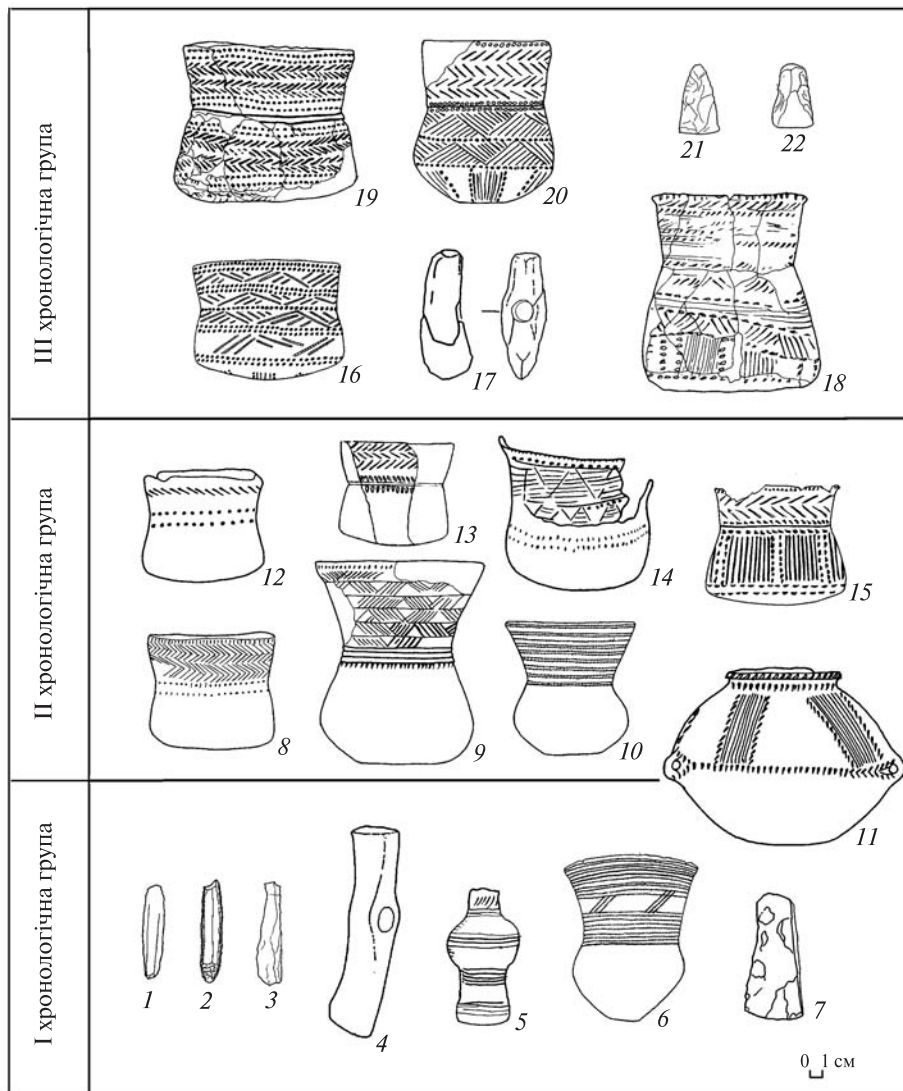
Інформація про к. 7 суперечлива: там було два поховання — скіфського часу й доби бронзи (пор.: Императорский ... 1893, с. 144; Спицын 1899, с. 115).

Нагадаємо й про к. 5 і 6 біля с. Гатне, що стали епонімними для позначення Т.С. Пассек пізнього етапу СДК, хоча кубки й виявлено в зруйнованих похованнях (Антонович 1878, с. LXXXII—LXXXIV, табл. XV, 1).

Це вся інформація про скорчені або ймовірно скорчені поховання, оскільки нові надходження дуже скромні. Це насамперед два парні поховання біля с. Лісовичі (2/2 й 3/3) та пох. 6/1 поблизу с. Іванівка (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 68—72), а також три в кургані Кочубеївка (Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, с. 118, рис. 3, 1—5). В інших пунктах зафіксовано сліди зруйнованих поховань, з одного з яких, мабуть, і походить кубок, знайдений на трипільському поселенні біля с. Долина (Відейко 2003)².

Спалення. З часів публікації Т.С. Пассек уже класичним прикладом тілопальних поховань є курган біля с. Стрітівка. Його опублікував Хв. Вовк за надісланими йому дослідником кургану В. Хвойкою вкрай стислою інформацією і схематичними рисунками. Повної довіри до зазначеної публікації немає, і сприймати увесь комплекс — 7 посудин, 2 кременеві сокири-тесла, ніжик, вістря стріли й 3 кам'яні сокири — як одне поховання навряд чи можна, тим більше, що кілька перегорілих кісток виявлено і «на рівні поля», і в одному із горщиків. Слід зауважити, що повний набір посуду звідси невідомий, і в передачі різних дослідників постійними є три кубки, проілюстровані Хв. Вовком (Вовк 1900, мал. 1). У А. Европеуса (Åugärää 1933, Abb. 132) фігурують ще три горщики, на що звернув увагу І.І. Артеменко (Артеменко 1967,

² Висловлюю щиро подяку М.Ю. Відейкові за дозвіл опублікувати цю знахідку.

Хронологічна класифікація поховань середньодніпровської культури: 1 — Яцьковиці, к. 66; 2 — Підвисоке, к. 76; 3—5 — Яцьковиці, к. 29; 6 — к. 48; 7 — к. 39; 8 — к. 56; 9, 10 — Стрітівка; 11 — Грищенці; 12 — з розкопок М.Ю. Бранденбурга; 13 — Красне; 14 — Долина; 15 — Черняхів; 16 — Яцьковиці, к. 41; 17, 18 — Кочубейка, пох. 1/3, 1/1; 19 — Лісовичі, пох. 2/2; 20 — Гатне, к. 5; 21 — Янковичі, к. 3; 22 — к. 6 (19 — за М.О. Ричковим; 21, 22 — за О.С. Уваровим; 1—8, 12, 14, 16 — за фото; 5, 12 — без масштабу)

с. 83). Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 10, 5) помилково проілюструвала четвертий кубок чашею (можливо, із поховання Ємчиха), що продублював й І.І. Артеменко (Артеменко 1967, рис. 32, 2; пор.: Бунятян, Якубенко 2005, рис. 1, 4).

Досі не поміченим був курган біля с. Самгородок (Rorowski 1882, s. 14—15). Під насипом кургану виявлено скелет, праворуч від якого стояли дві «урни», через добру якість названі кружальними, оскільки орнаментация однієї урни лініями й цятками, як і інший супровід (сокира-молот, три кременеві стріли й бронзовий дріт), вказують на їх культурну належність. Чи були власне то урни, не зрозуміло, а от ліворуч від скелета виявлено неоздоблену урну з попелом, недогорілими людськими кістками й двома іклами кабана. Через умовність понять

«праворуч» і «ліворуч» тут може йтися про кілька поховань, зокрема й спалення.

Інші випадки є сумнівними. Так, до спалень віднесено пох. 2/1 Іванівка у вигляді уламків кубка й розсипаного деревного вугілля (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 70—71, рис. 9, 3). Проте кубок, безсумнівно, було переміщено. Незрозумілі сліди діяльності населення СДК зафіксовано в кургані Всевидова могила на Черкащині. Курган не розкопано. За сигналом місцевого краєзнавця, який зібрав на ньому уламки горщика, Г.Т. Ковпаненко обстежила це місце й заклала невеличкий шурф. На глибині 0,3 м в орному шарі *in situ* виявлено уламки того само горщика, бронзового кільця й дрібні вуглики (Ковпаненко і др. 1984).

Швидше за все, тілопальні поховання були характерніші для ґрунтових могильників, відо-

мих лише в поліській смузі, про які бракує інформації. На спалення в могильнику Тетерівське вказують обгорілі уламки кераміки й відщепки, зібрані Д.Я. Телегіним (Телегін 1972). На Лівобережжі сліди зруйнованих тілопальних могильників зафіксовано біля Любеча (Телегін, Круц 1970) й вище по Десні.

Характеристика поховань. Зазначити точну кількість скорчених поховань практично неможливо через погану задокументованість більшості пам'яток. Не всі поховання мали супровід, але розпізнати їх з-поміж інших скорчених поховань доби бронзи досі не вдалося. Основні поховання здійснено чи то на рівні давнього горизонту, чи то в неглибоких ямах, через що їх параметри, як і впускних поховань, не зафіксовано.

Вказівки дослідників на скорчену позу на правому чи лівому боці лише зрідка конкретизовано. За нечисленними фактами можна зазначити такі варіанти пози:

- дуже скорчена на правому чи лівому боці з притиснутими до живота ногами й до грудей руками з кистями перед обличчям (пох. 296/4 Зеленьки, пох. 275/3 в кургані між Кагарликом і Краснополкою);

- менш скорчена — ноги підігнуті під тупим кутом до тулуба; за варіаціями позиції тулуба й рук її представлено:

- на правому чи лівому боці, одну руку спрямовано до колін, іншу — до обличчя (два поховання в к. 279 між буртами й Зеленьками);

- на правому боці з розворотом на спину, права рука трохи відведена й зігнута кистю до обличчя, ліва покладена поперек грудей (дорослий у парному пох. 2/2 Лісовичі); поза характерна для культури шнурової кераміки (КШК);

- та сама поза, але обидві руки покладені поперек грудей (один небіжчик у парному пох. 3/3 Лісовичі); поза характерна для КШК;

- на лівому боці з розворотом на спину, обидві руки спрямовано до колін, через що праву зігнуто (пох. 2 і 3 Кочубеївка);

- на лівому боці з ледь підігнутими ногами (дитя в парному пох. 2/2 Лісовичі).

Небіжчиків орієнтовано по-різному. В Яцьковицях панівною була західна орієнтація, у Янковичах — західна й східна, в інших могильниках — меридіональна головою на південь чи північ.

З-поміж інших деталей вохру виявлено лише двічі — у к. 10 Новосілки (дуже забарвлений скелет і грудки вохри) і кургані Ємчиха. Небіжчика у к. 29 Яцьковиці було прикрито дубовою «скринєю». У кубку із пох. 2/2 Лісовичі знайдено кістки тварин.

Супровід. Прикметною рисою скорчених поховань і спалень є *кременеві вироби*. Найбагат-

шим на них було поховання в к. 54 Яцьковиці, але їх не проілюстровано: сокира, долото, ніжик, дротик і шкребло. За чисельністю переважають сокири-тесла трапецієподібної чи підтрикутної форми. Найменша сокира-тесло завдовжки 4,5 см походить із к. 3 Янковичі, найбільша — завдовжки 11,0 см — із к. 39 Яцьковиці (рисунок, 7, 22). Поперечний перетин їх не завжди вказано, але є вироби чотирикутного й лінзоподібного перетину. Ножі зафіксовано в 10 похованнях. Їх зроблено на пластинах завдовжки 6,5—12,0 см. Краї інколи погострено дрібною ретушшою (рисунок, 1—3). Трапляються ножі й на коротких пластинах чи їх уламки. Фрагменти списів походять із к. 3 Янковичі та пох. 275/3 у кургані між Кагарликом і Краснополкою (рисунок, 21). Вістря до стріл знайдено лише в Стрїтївці (одне з черешком) і якісь у Самгородку (3 екз.).

Кам'яні вироби представлено переважно сокирами. Серед них є сокири типу А, з виступом навколо отвору, ромбічні з плоским обухом, підовальні з плоским чи заокругленим обухом (рисунок, 4, 17). Оригінальну дволезову сокиру з різнонапрямленими лезами виявлено в Тетерівському. Зрідка трапляються й кам'яні сокири-тесла (к. 3 Янковичі). В к. 39 Яцьковиці виявлено велике клиноподібне знаряддя з пісковика з погостреним кінцем завдовжки 20,0 см, а в к. 3 Янковичі — два випрямлювачі древок (чи походять останні з поховання СДК, не зрозуміло).

Посуд представлено здебільшого кубками. За технологією виготовлення їх можна розділити на дві групи: тонкостінні (0,3—0,4 см) і через це легенькі (інколи важчі через потовщене денце) та з середньою товщиною стінок (приблизно 0,6 см). Зверху гладенькі, часто лощені, хоча трапляються й недбало виготовлені, можливо, поспіхом до похорону. Найпоширенішими є кубки з перехватом посередині, які і є характерною ознакою СДК. Денце кубків плоске чи опукле. Вони бувають двох різновидів — приземкуваті й видовженої форми. До приземкуватих (таких більшість) належать кубки, висота яких (9,5—14,5 см (один менший)) приблизно збігається з діаметром вінець (рисунок, 8, 13, 14 ін.). Кубки видовжених пропорцій трапляються рідше. Їх висота (12,5—18,5 см) трохи більша за діаметр вінець (рисунок, 18, 20). Здебільшого кубки оздоблено лише на горловині. У випадку повної орнаментатії оздоблення розпадається на дві зони: на горловині й тулубі, що часто виділено облямуванням кожної зони одним-двома рядочками наколів зверху й знизу чи лише зверху/знизу. Шийку, як правило, оздоблено горизонтальною ялинкою — прокресленою чи нанесеною штампом, рідше — паркетним візерунком, натомість, тулуб — метопами (пасмами із вертикаль-

них ліній, облямованих з боків наколами). Інколи орнамент утворює суцільне мереживо ялинкового візерунку, поділеного на дві зони, або багатозонного із рядів навскісних ліній, паркетного візерунку чи комбінації різних схем, розділених рядочками наколів. Разом із формою рядочки таких наколів, що немов слугують додатковим засобом для підкреслення двоскладового профілю кубка або зонального розташування візерунків, є характерною ознакою цих поховань і загалом СДК Правобережної Наддніпряни, на що вказував І.І. Артеменко (Артеменко 1967, с. 108). На кубках із Яцьковиць (к. 41) і Гатного (к. 5 і 6) багатозонний візерунок поєднується з оздобленням денця у вигляді 6- і 4-пелюсткової розетки. Інші варіанти декору представлено одиничними варіантами.

Другу групу складають нечисленні дзвоноподібні кубки — з кулястим тулубом і розхиленою високою чи низенькою горловиною. Оздоблено їх лише на горловині — шнуровими лініями (к. 48 Яцьковиці, Стрітівка), прокресленою ялинкою (Стрітівка, Малополовецьке; на останньому на денці прокреслено розетку з чотирьох гілочок (деревців), що розходяться від кола) або паркетним візерунком (Стрітівка) (рисунки, 6, 9, 10).

Одиничні зразки посуду представлено плоскодонною чашею з к. 75 Підвисоке. Її форма не типова для СДК, але оздоблення подібне до орнаменту мисочки зі Стрелиці (Артеменко 1967, рис. 15, 3). Виявлено 2 горщики (к. 44 і 49 Яцьковиці) й 2 амфори, одна з яких «тюрінського» типу походить із Грищенців (рисунок, 11), інша — оригінальна за формою й оздобленням, безперечно, місцева — з к. 5 Янковичі. Належності амфороподібної посудини (без вухок) із НМІУ до території України не встановлено (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 2, 3).

Інші вироби трапляються вкрай рідко. Якись кістяні предмети й два відростки рогів оленя супроводжували поховання в к. 39 Яцьковиці; ікло кабана й дві стулки мушлі — пох. 279/1 між Буртами й Зеленьками; по одній мушлі виявлено в пох. 279/2 зазначеного пункту та якогось поховання в к. 3 Янковичі; два ікла кабана — в урні кургану Самгородок, де в іншому місці знайдено бронзову дротину. На шиї одного з небіжчиків у парному похованні в к. 30 Яцьковиці виявлено разок із іклів вовка/собаки; на шиї небіжчика в Бучаку — разок із бронзових спіральок; на підвіску чи сережку в небіжчика в пох. 2/2 Лісовичі вказувала лише зелена пляма на лівій скроні.

Отже, супровід скорчених поховань суттєво відрізняється від випростаних. Кременеві й кам'яні вироби тут трапляються частіше та нерідко є єдиним почтом небіжчика. Посуд тут

здебільшого представлено класичними зразками, що дає змогу припустити загалом старший вік скорчених поховань.

Стратиграфічна позиція поховань і їх хронологічна класифікація. Відносна позиція скорчених і випростаних поховань однакова: в стратифікованих курганах вони йдуть після ямних і передують КБК. Отже, обидві групи поховань є синхронними, і їх слід співвідносити з часом катакомбної культури, зокрема інгульської. З огляду на ситуацію у к. 44 Яцьковиці, де випростане поховання, можливо, передувало скорченому, в к. 8 Росава, де випростані поховання передували катакомбному, а також знахідку в скорченому похованні Василівка (Полтавщина) булави пізньокатакомбного зразка (Супруненко 1994, рис. 6), можна навіть підтримати припущення І.І. Артеменка щодо давнішої позиції випростаних поховань на тлі скорчених, хоч і не такої давньої, як вважав дослідник.

З огляду на дію «закону» стратиграфії цю ситуацію було б важко здолати, якби не єдиний стратифікований курган власне СДК — к. 76 Підвисоке. Під верхом насипу тут знайдено посудину, а під насипом — скорчене поховання з кременевим ножиком (пилочкою). Слід зауважити, що біля випростаних поховань жодного разу не виявлено ножів на довгих пластинах, як і кременевих сокир-тесел. Це дає підстави припустити, що принаймні деякі скорчені поховання є давнішими за випростані. На жаль, посудину з к. 76 А. Бидловський не проілюстрував, лише зазначивши, що її орнаментовано так само, як і знайдену в к. 56 Яцьковиці. Йшлося про приземкуватий кубок, орнаментований на горловині ялинкою (рисунок, 8). Він, очевидно, супроводжував впусне в ямний курган парне поховання. Основне поховання супроводжувалося двома горщиками, які за формою тяжіють до ранньоямних (Михайлівка II). Отже, основне поховання в к. 76 Підвисоке *орієнтовно* можна вписати в період між ранніми ямними похованнями та похованнями СДК із кубками, орнаментованими на горловині ялинкою.

Це припущення має право на існування з огляду на факти, що засвідчують синхронність деяких скорчених поховань СДК пізньоямним. Зокрема, парне поховання в к. 30 Яцьковиці супроводжувалося уламком посудини СДК (якісна, оздоблена лініями й цятками), а на шиї одного із небіжчиків був разок із іклів вовка/собаки, що характерно для пізньоямних/ранньокатакомбних поховань. Основне поховання тут теж супроводжувалося горщиком ранньоямного вигляду. Причому ці поховання розділяли ще два скорчені, але без супроводу. На жаль, поховання ямної культури лісостепової смуги досі хронологічно не систематизовано, тому визначити по-

зицію поховань зі згаданими горщиками (див.: Bydlowski 1905, rys. 12; tabl. II, 2—4 etc.), що також відомі з курганів у Володарці (не опубліковані), дуже складно. Однак, зважаючи на основний характер поховань, у яких знайдено ці вироби, вони можуть маркувати горизонт поховань, раніший за традиційні пізньоямні з плічкастими горщиками, кістяними шпильками тощо.

Слід згадати й основне поховання в к. 41 Яцьковиці, що супроводжувалося горщиком, дуже грубою кременевою сокирою і 23 відщепками. Кременеві вироби вказують на належність його до КШК, але горщик дивний, оскільки за формою нагадує інші «ранньоямні», але за фактурою й оздобленням несе відбиток чужинських рис (Bydlowski 1905, tabl. 3, 1, 2). Отже, супровід постає синкретичним і за різними ознаками раннім. У насипу виявлено суцільно оздоблений кубок СДК. Кубок із к. 48 Яцьковиці, який усі дослідники, крім І.І. Артеменка, вважають типологічно близьким до загальноєвропейського горизонту КШК, на нашу думку, має риси ямної культури, зокрема, через дуже маленьке денце, що тяжіє до погострених (Т.С. Пассек так і зобразила його: 1947, рис. 12, б). До речі, горщик із ямного поховання в к. 30 має таке саме маленьке плескате денце, що було досягнуто, ймовірно, натисканням на ще сирий гостродонний виріб, на що вказують брижі в його придонній частині³.

Синкретичним є основне поховання в к. 6 Іванівка, де було виявлено впускне скорчене поховання СДК. За позою (скорчено на спині) й наявністю вохри дослідники цілком логічно визначили основне поховання як ямне, але водночас справедливо вказали, що наявність ямок по периметру могили (напевно, сліди навісу) споріднює його зі СДК (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 73). Поховання ямної культури в кургані, зведеному на трипільському поселенні Майданецьке, супроводжувалося кременевою сокирою-теслом — знахідкою, винятковою для цієї культури. Там було виявлено й випростане поховання СДК (див.: Бунятян 2005, с. 32). Можливо, від ямного населення середньодніпровці запозичили звичай посипати небіжчика вохрою, загалом не характерний для СДК і КШК.

Зрештою, кубок із насипу к. 55 Яцьковиці (з основним «ранньоямним» похованням) подібний до одного з двох, знайдених у пох. 3 СДК біля Губінека на території Малопольщі. Поховання датовано Кі 6890 4070+60 ВР, 2600—2500 cal ВС (Machnik 1999, p. 241, fig. 3, 3a)⁴, і воно не є найранішим там.

³ Деякі знахідки із розкопок А. Бидловського вціліли в Уманському музеї. Висловлюємо подяку співробітникам музею за можливість їх опрацювання.

Висловленням міркуванням не суперечить той факт, що загалом КШК є приблизно синхронною тому явищу, яке нині називають «пізньоямна культура». Це підтверджується матеріалами з курганів Північно-Західного Причорномор'я, а також абсолютними датами за С-14. Викладені міркування, а також типологічні особливості супроводу дають змогу *гіпотетично* намітити таку хронологічну послідовність поховань СДК.

Найдавнішу групу складають поховання з кременевими ножиками на довгих пластинах, локалізованими на західних і північних околицях зайнятого населенням ямної культури простору (Підвисоке, к. 76, Яцьковиці, к. 29 і 66, якесь із поховань у к. 3 Янковичі). Поховання чоловіка зрілого віку в к. 29 Яцьковиці крім ножа супроводжувалося кам'яною сокирою типу А, що відомі в Середній Наддніпрянщині й за випадковими знахідками. На насипі цього кургану знайдено дуже стилізовану пізньотрипільську статуетку (рисунок, 5). Причетність її до кургану не зрозуміла, але й не неймовірна, зважаючи на обставини часу. Очевидно, до цього часу належать і деякі поховання з грубими чотирикутного перекрою сокирами (наприклад, к. 39 Яцьковиці), відомі й за випадковими знахідками. Очевидно, в той час прибульці занесли сюди й амфору «тюрінзького» зразка (Грищенці). Такий посуд не прижився на нашій території, але орнаментация у цьому стилі кубків (метопами) стала однією з прикметних рис СДК.

Зважаючи на стратиграфічну ситуацію у к. 76 Підвисоке та к. 56 Яцьковиці, поховання з кубками, орнаментованими на горловині горизонтальною ялинкою, складають *наступну (другу) групу*. Крім згаданих, це зруйновані к. 32—34 в Яцьковицях, кубок із невизначеного пункту розкопок М.Ю. Бранденбурга, з кургану Красне. Вони разом із подібними кубками, але оздобленими паркетним візерунком (Долина), а на тулубі — метопами, демонструють «зрілі» форми, і їх можна віднести до СДК. На тлі КШК Стрітівський комплекс постає вторинним — місцевим (а також, імовірно, різночасовим). Дзвоноподібні кубки з цього комплексу споріднює з КШК висока горловина та шнуровий орнамент на одному з них та горизонтальна ялинка і паркетний візерунок — на інших двох. Такий тендітний якісний посуд, часто добре лощений разом із зазначеною орнаментациєю (ялинка, паркетний візерунок) є візитів-

⁴ Лише опискою можна пояснити, що Я. Махнік провів паралель між кубком із Яцьковиць та другим кубком із пох. 3 в Губінеку — іншим за формою і оздобленням.

кою СДК, хоча подібні форми (дзвоноподібні) не набули тут значної популярності. Крім того, одна з кам'яних сокир у Стрітівці, асиметрична через надто довгий обушок, є наслідком поправки сокири давнішого зразка, можливо, й типу А. Отже, пам'ятки другої групи ілюструють класичний етап розвитку власне СДК.

Третю (пізню) групу складають скорчені поховання у супроводі щільно орнаментованих багатозонними композиціями кубків. Пізніми їх вважали Т.С. Пассек та І.І. Артеменко. В к. 41 Яцьковиці такому кубку передувало поховання «синкретичного» зразка. Кубок у пох. 2/2 Лісовичі супроводжував парне поховання, в якому на скроні чоловіка помічено сліди бронзи, що опосередковано вказує на його пізню позицію. За наявності трьох поховань і чотирьох посудин у погано документованому к. 5 Янковичі «сервіз» цілком логічно розпадається на два раніших поховання (з орнаментованими метопами кубками) та пізніше — з високим суцільно орнаментованим кубком та оригінальною амфорою, що подібна до знайденої на поселенні Ісківщина, про що зазначав М.М. Бондар (Бондарь 1974, рис. 12, 24).

Водночас цьому часу притаманна певна трансформація керамічного комплексу, що засвідчено появою банкоподібного кубка (к. 75 Підвисоке), горщиків (к. 44 Яцьковиці). Попри те, що С.С. Березанська віднесла цей горщик до ямної культури, зазначивши численні аналогії йому на поселенні Михайлівка III (Березанская 1970, с. 280; див. також: Рум'янцев 1972, с. 67), така форма й оздоблення не характерні для цієї культури. Натомість подібні горщики знайдено в пізніх похованнях СДК у Білорусі (див.: Артеменко 1967, рис. 13, 23, 26), що цілком узгоджується зі стратиграфічною позицією поховання в к. 44 (після випростаного). Виявлено також мисочки, більш відомі за курганами Полтавщини, що теж мають аналогії у матеріалах поселень, а в кургані Василівка й датуючу річ — булаву з пиптями (пор.: Рудинський 1928, табл. III, 3, 6; Супруненко 1994, рис. 3, 3; Бондарь 1974, рис. 32, 12). Розпізнавальними рисами поховань того часу можуть бути ікла кабана (пох. 279/1 між Буртами й Зеленьками, Самгородок), характерні для культур епішнурового горизонту, як і списи чи лінзоподібного перекрою кремeneві сокири-гесла (пох. 275/3 між Кагарликом і Краснополькою, к. 3 Янковичі тощо).

Скорчені поховання третьої групи синхронні випростаним похованням, а також ґрунтовим тілопальним. Певна строкатість поховального обряду, а також урізнобарвлення посуду відбивають час пошуків нових форм адаптації, на що вказує поява поселень, а також ґрунтових могильників. Ці пошуки були ускладнені про-

суванням на Середню Наддніпрянщину населення катакомбної інгульської культури, що й спровокувало, можливо, перехід окремих груп СДК до випростаного обряду поховань. На територіях, куди катакомбники не проникли, СДК зберегла більш «чистий» вигляд.

Згаданий час позначено й появою поодиноких прибульців із заходу, які, швидше за все, не мали тут суттєвого впливу. Йдеться про поховання у Володарці з амфорою та черпачком (заслугує на окремий розгляд: Покас, Солтис 1993), глеки з Гатного й уламок амфори стжижовської культури з Білгородки (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 2, 1, 2; 6), а також циліндричний кубок з ручкою-ухватом із Гречаників. Останній через некоректну публікацію Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 14, 3; див. також: Артеменко 1967, рис. 44, 2), з часом видозмінено Я. Махніком (Machnik, Pilch 1997, рис. 8, 20), поставав дуже оригінальним, хоча є типовим циліндричним кубком із ручкою-ухватом, оздобленим шнуровими лініями (Рудинський 1928, табл. III, 7). Подібні кубки трапляються в похованнях епішнурового горизонту Поділля (Sulimirski 1968, Plate 9, 14 etc.) й рідше — Волині. Зазначені зразки посуду є винятковими для нашої території. На той час припадає активізація обміну з західними територіями, що відбиває, зокрема, Київський скарб (Мовша 1957). Зв'язки і часткове зрощення з населенням катакомбної культури відбивають поселення типу Ісківщина (Бондарь 1974), а також металеві сокири колонтаївського типу.

У загальній періодизації культур доби бронзи поховання третьої групи збігаються з епішнуровим горизонтом пам'яток прикарпатського кола, представлених на Західній Волині городцько-здовбицькою, а потім і стжижовською культурами, на Поділлі й Верхній Наддніпрянщині — пізніми пам'ятками підкарпатської культури (за термінологією І.К. Свєшнікова), далі на захід — межановицькою культурою. Усюди зазначений час позначено появою поселень, ґрунтових могильників, які поєднувалися з курганным обрядом, зміною матеріального комплексу. Проте контрастність цих змін на Середній Наддніпрянщині (як, можливо, і Верхній) була менш різкою, що, зокрема, простежується в збереженні певних провідних форм посуду (кубки з перехватом посередині), стилю орнаментации (паркетний візерунок, горизонтальна ялинка, рядочки відбитків прямокутного штампу і навіть елементів метопів). Це, певно, можна пояснити тим, що, попри співіснування спочатку з ямним населенням, а потім і катакомбним, були регіони поза межами проникнення степового населення, де зберігалася материнська основа СДК, якою живилася й

людність інших територій — зі змішаним населенням. Крім того, населення СДК та степових культур належало до різних етномовних світів, що було перепорою для їхнього зрощення й витворення нового цілісного комплексу, тобто археологічної культури.

Абсолютна хронологія СДК. Традиційно КШК датували другою половиною III тис. до Р. Х., епішнуровий горизонт культур — приблизно першою половиною II тис. до Р. Х. Із упродовженням каліброваних дат за С14 КШК подавнено приблизно до першої половини III тис. cal BC. Безумовно, немає підстав вважати СДК давнішою за інші КШК. Однак її абсолютна хронологія на території України ускладнюється відсутністю радіокарбонних дат. Виняток становить одне безінвентарне випростане пох. 8/6 Росава — Ki-5824 3690+45 BP, 2048+75 BC (Klochko 1999, tabl. 2). З урахуванням цього розглянемо датовані пам'ятки СДК на інших територіях.

Для території Білорусі, переважно Верхньої Наддніпрянщини, є 17 датованих пам'яток. Більшість поховань припадає на час 2500—1700 cal BC (Кривальцэвіч 2004, табл. 2). Тривала в напрямі до наших днів дата на тлі інших КШК відбиває плавний перехід її до більш виразних на інших територіях пам'яток епішнурового горизонту. Найдавнішу дату дало пох. 1 в Прорві-1 — Le-5020 4150+80 BP та Ki-4060+45 BP, 2650/2620 cal BC (Kadrow, Szmyt 1996, p. 110). У межах 26—25 ст. cal BC могли бути здійснені пох. 10 і 18 у Прорві-1⁵.

На території південно-східної Польщі найраніші датовані поховання СДК припадають на 2650/2600—2500 cal BC (Machnik 1999, p. 241). З огляду на типологічні особливості посуду із них, а також наявність на території Малопольщі, безумовно, давніших, але недатованих комплексів, цілком логічним є припущення М. Шміт, що виток СДК слід датувати часом до 2650—2500 cal BC (Szmyt 1999, p. 97). Хоча надалі Я. Махнік відкоригував дату цих поховань і відніс появу носіїв СДК на теренах Малопольщі до середини III тис. (2540—2490 cal BC), зважаючи на те, що таке могло статися лише після занепаду культури кулястих амфор на Волині й Поділлі, що й відкрило шлях для руху на захід (Machnik 2003, p. 230, 238), це не може суттєво вплинути на визначення часу формування СДК. Так, сумнівною є поправка на догоду припущенню, до того ж барвистість посуду СДК у похованнях на

⁵ Калібрацію дат виконано А.В. Ніколовою, за що висловлюємо їй щире подяку.

Сокальському кряжі засвідчує, що це населення з'явилося там з уже цілком сформованою культурою. Його рух на захід позначено знахідками на півдні Волині посуду СДК, зокрема, й доволі ранніх зразків. З огляду на це позиція М. Шміт залишається в силі. Отже, формування СДК відбулося не пізніше 27 ст. cal BC.

Ця дата цілком узгоджується з хронологією подій на Середній Наддніпрянщині. Найпізніші пам'ятки трипільської культури датовано тут першою чвертю III тис. cal BC (Videiko 1999). Проте йдеться про лівобережні пам'ятки софіївського типу. Згасання трипільської культури на Правобережжі, а саме — на півдні Черкащини й Канівщині, сталося дещо раніше (Круц 1997, с. 244—248, карта 7), що й спричинило заселення цієї території ямним населенням приблизно з 29 ст. cal BC (див.: Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, табл. 1). Занепад трипільської культури відкрив шлях на ці території і населенню КШК, яке й дало поштовх до формування СДК.

Активна міграція населення СДК на захід, пік якої припадає на середину III тис. cal BC, була пов'язана з якоюсь деструктивною ситуацією на «батьківщині». Що її могло спричинити? Цілком можливо, це було спровоковано подальшим і значним припливом населення ямної культури, що й ілюструє поширення в лісостеповій смузі поховань із традиційними для степу формами посуду — плічкастими горщиками з короткою шийкою, а також кістяними шпильками й бронзовими бляхами. Не виключено, що катакомбники згодом теж проникли на ці землі (Клочко, Ричков 1989). Їх поховання тут поки що не датовано, але в степовій смузі ідентичні поховання припадають на другу половину III тис. cal BC.

Нижня межа СДК за наявності лише одного датованого поховання слід визначати появою тут носіїв КБК, для якої на сьогодні теж визначено мало радіокарбонних дат. Для лісостепової смуги наявні дати для двох безінвентарних поховань: Миронівка, пох. 7/1 і 8/5 — відповідно 3610 + 30 BP (1941 + 49 BC) і 3325 + 50 BP (1577 + 64 BP), на підставі яких В.І. Клочко датував їх 1950—1600 cal BC (Klochko 1999, p. 195). Така дата не суперечить даті випростаного поховання СДК у Росаві та є цілком прийнятною. Зважаючи на майбутній характер КБК, населення СДК ще деякий час дотримувалося своєї культури, що цілком логічно припускали І.І. Артеменко й М.М. Бондар, і, очевидно, остаточно втратило її з формуванням тщинецької культури.

- Антонович В.Б.* (без назви) // Труды III АС. — К., 1878. — Т. 1. — С. LXXX—LXXXV.
- Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 139 с.
- Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА. — 1967. — № 148.
- Артеменко И.И.* Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 35—51.
- Березанская С.С.* Рец.: И.И. Артеменко. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // СА. — 1970. — № 4. — С. 278—281.
- Березанская С.С., Отроценко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
- Бідзіля В.І., Бунятян К.П., Ніколова А.В.* Курган доби бронзи біля с. Кочубеївка на Уманщині // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 118—131.
- Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 26—36.
- Бунятян К., Якубенко О.* Посуд середньодніпровської культури з фондів Національного музею історії України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 213—221.
- Відейко М.Ю.* Звіт про археологічні дослідження спільної експедиції Обласного археологічного музею та Інституту археології НАН України на території Київської області 2003 року // Науковий архів ІА НАНУ, 2003/213.
- Вовк Хв.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля // Материяли до українсько-руської етнології. — 1900. — Т. 3. — С. 1—11.
- Волошинский Я.Я.* На каких местностях Киевской и смежных с нею губерний находимы были каменные орудия // Труды III АС. — К., 1878. — Т. 2. — С. 13—21.
- Императорский Российский исторический музей.* Указатель памятников. — 2-е доп. изд. — М., 1893. — 604 с.
- Качалова Н.К.* Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ. — 1974. — Вып. В4-12.
- Ключко В.І., Ричков М.О.* Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 60—65.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
- Ковпаненко Г.Т., Ричков М.О.* Курганы доби бронзи півдня Київщини // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 60—75.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А., Бессонова С.С., Рычков Н.А., Батуревич Е.Ю.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году // Наук. архів ІА НАН України, 1984/24.
- Крывальцэвіч М.* Беларускае Палессе у перыяд пераходу ад неаліту да эпохі бронзы: праблемы і перспектывы археалагічнага вивучэння // Wspolnota dziedzictwa kulturowego ziem Bialorusi i Polski. — Warszawa, 2004. — S. 137—162.
- Круц В.О.* Світ землеробів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 234—273.
- Мовша Т.Г.* Медные украшения из Киева // КСИИМК. — 1957. — 70. — С. 94—98.
- Музей древностей при Киевском университете.* Фото-архив // НА ІА НАНУ, ф. 13, № 102.
- Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении (продолжение)* // ЗРАО. — 1899. — Т. 11. — С. 177—348.
- Пассек Т.С.* К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. — 1947. — 16. — С. 34—51.
- Покас П.М., Солтис О.Б.* Розкопки курганів Поросся в 1992 році // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. — К., 1993. — С. 111.
- Попова Т.Б.* Племена катакомбной культуры Северного Причерноморья во втором тысячелетии до нашей эры // Тр. ГИМ. — 1955. — Вып. 24.
- Рудинський М.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 29—62.
- Рум'янцева О.М.* Прикарпатські елементи в середньодніпровській культурі // Археологія. — 1972. — Вип. 6. — С. 62—70.
- Спицын А.А.* Курганы с окрашенными костяками // ЗРАО. — 1899. — Т. 11. — С. 53—133.
- Стефанович В.А., Диденко О.П.* Археологические памятники Уманщины. — Умань, 1968 (рукопис) // НА ІА НАНУ. — Т. 1. — Ф. 12, № 569.
- Супруненко А.Б.* Курганы Нижнего Поворскля. — М.; Полтава, 1994.
- Телегін Д.Я.* Сліди могильника середньодніпровської культури на р. Тетереві // Археологічні дослідження в Україні 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 96—98.
- Телегін Д.Я., Круц В.А.* Остатки могильника среднеднепровской культуры у с. Любеча на Днепре // СА. — 1970. — № 4. — С. 178—180.

- Труды XI АС.* — 1901. — Т. 1.
- Уваров А.С.* Археология России. Каменный период. II. Приложение. — М., 1881. — 151 с.
- Äyräpää A.* Über die Streitaxtkulturen in Russland // *ESA.* — 1933. — 8.
- Bydlowski A.* Mogiły w Nowosiolce // *Światowit.* — 1904. — 5. — S. 59—80.
- Bydlowski A.* Mogiły w Jackowicy w pow. Lipowieckim // *Światowit.* — 1905. — 6. — S. 8—30.
- Bydlowski A.* Mogiły w Nowosiolce w powiecie Lipowieckim gub. Kijowskiej // *Światowit.* — 1905a. — 6. — S. 1—7.
- Kadrow S., Szmyt M.* Absolute Chronology of the Eastern Group of the Globular Amphora Culture // *BPS.* — 1996. — 4. — P. 103—111.
- Klochko V.I.* Radiocarbon Chronology of the Early and Middle Bronze Age in the Middle Dnieper Region. The Myronivka barrows // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 163—195.
- Machnik J.* Radiocarbon Chronology of the Corded Ware Culture on Grzeda Sokalska. A Middle Dniepr Traits Perspective // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 221—250.
- Machnik J.* An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniester rivers in the early second half of the third millennium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages of Grzeda Sokalska) // *BPS.* — 2003. — 12. — P. 212—240.
- Machnik J., Pilch A.* Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj.przemyskim // *SA.* — 1997. — 49. — S. 143—170.
- Popowski B.* O mogiłach w Samhorodku w pow. Skwirskim gub. Kijowskiej rozkopanych w r. 1875 i 1876 // *ZWAK.* — 1882. — 6. — S. 11—15.
- Sulimirski T.* Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. — London, 1968.
- Szmyt M.* Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — 1999 // *BPS.* — 1999. — 8.
- Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 34—71.

Одержано 05.09.2007

К.П. Бунятян

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Вторая часть разработки по хронологии и периодизации среднеднепровской культуры (СДК) посвящена характеристике скорченных погребений и одиночных сожжений. Сопровождение данных погребений существенно отличается от вытянутых: кремневые и каменные изделия здесь встречаются чаще и нередко составляют единственное приданое умершего, посуда представлена классическими образцами. Это позволяет предположить в целом старший возраст, по крайней мере, части скорченных погребений. На основе стратиграфии кургана СДК (Подвысокое, к. 76) и с учетом типологических особенностей инвентаря *гипотетично* намечена трехчленная периодизация массива скорченных погребений. Первые две хронологические группы предшествуют вытянутым погребениям и синхронны с позднеямной культурой, третья — синхронна с вытянутыми и в общей периодизации культур эпохи бронзы совпадает с эпিশнуровым горизонтом прикарпатского круга культур. Сопоставление радиокарбонных дат, полученных для территории Беларуси, а также погребений СДК на территории Малопольши, как и типологические особенности инвентаря датированных погребений, позволяет определить хронологию погребений в пределах примерно 27—20 вв. cal BC.

К.Р. Bunyatyau

CHRONOLOGY AND DIVISION INTO PERIODS OF MIDDLE DNIPRO CULTURE OF RIGHT-BANK UKRAINE

The second part of the work on the chronology and division into periods of Middle Dnipro Culture (MDC) is devoted to the description of crouched burials and individual cremations. Inventory of these burials significantly differs from extended ones: flint and stone wares are more frequently found here, and often form the only portion, while the vessels are of classic type. That allows the author to assume on the whole older age at least of part of crouched burials. Based on the stratified mound of MDC (Pidvysotske, mound 76) and typological peculiarities of the inventory the trinomial division into periods of the bulk of crouched burials is hypothetically outlined. The first two chronological groups precede the extended burials and are synchronous to the Late Yamna Culture; the third is synchronous to the extended burials and contemporizes with the Epi-Corded horizon of the circle of Subcarpathian cultures. Comparison of radiocarbon dates obtained for the territory of Belarus, and also of the MDC burials on the territory of Lesser Poland, as well as typological peculiarities of the inventory from the dated burials allow the author to determine the chronological limits of MDC within approximately the 27th—20th cc. cal. BC.